

ادبیات سیاسی؛ هندسه پنهان مشروعیت در دوره حکومت عباسیان

۱. ابوالفضل غنی زاده: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: a_ghanizade@pnu.ac.ir

چکیده

مشروعیت، بنیادی ترین سرمایه هر نظام سیاسی، در خلافت عباسی (۶۵۶-۱۳۲ ه.ق) با چالش‌های بنیادینی روبرو بود. عباسیان با شعار مبهم «الرضا من آل محمد» به قدرت رسیدند، اما پس از استقرار با بحران توجیه حقانیت خود مواجه شدند. این مقاله با رویکرد میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از نظریه‌های وبر (۱۹۲۲: ۱۲۴) و بوردیو (۱۹۹۲: ۵۳)، استعاره «هندسه پنهان مشروعیت» را در ادبیات این دوره واکاوی می‌کند؛ هندسه‌ای که هم‌زمان سه رکن حقانیت دینی، سنتی و عقلانی را بازتولید می‌کرد و از درون، همین ارکان را به پرسش می‌گرفت. این پژوهش با بررسی تاریخ و ساختار اداری خلافت و گذار از جامعه ایلاتی به تمدن شهرنشین، نشان می‌دهد که سیاست‌های مالی، دیالکتیکی از وابستگی و استقلال ادبی را شکل داد. این دیالکتیک در تکامل شکلی شعر و نثر و پیدایش گرایش‌های حماسی، غنایی، عرفانی و شیعی تبلور یافت. مدح، خلیفه را در هاله‌ای از تقدس می‌نشانده، حال آنکه رگه‌های شیعه‌گرایی و شعوبه، در لفاف داستان‌ها و غزل‌ها، مشروعیت آل‌عباس را به چالش می‌کشیدند. ادبیات سیاسی عباسی نه صرفاً ابزاری در دست قدرت، بلکه میدانی چندلایه و تنش‌آلود بود.

کلیدواژه‌گان: ادبیات سیاسی، مشروعیت، عباسیان، مدح، تشیع، شعوبه، استقلال ادبی، تکامل ادبی.

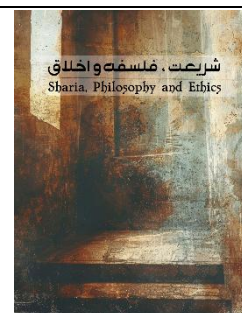
شبهه استناددهی: غنی زاده، ابوالفضل. (۱۴۰۴). ادبیات سیاسی؛ هندسه پنهان مشروعیت در دوره حکومت عباسیان. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۶)، ۱-۱۲.

تاریخ ارسال: ۲ دی ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۸ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۴ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Political Literature: The Hidden Geometry of Legitimacy during the Abbasid Caliphate

I. Abolfazl Ghanizadeh*: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran

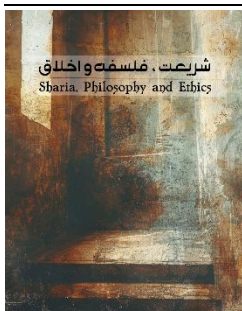
*Corresponding Author's Email: a_ghanizade@pnu.ac.ir

Abstract

Legitimacy, the most fundamental capital of any political system, faced profound challenges during the Abbasid Caliphate (750–1258 CE). The Abbasids came to power under the ambiguous slogan *al-riḍā min Āl Muḥammad* (“the chosen one from the family of Muhammad”); however, after consolidating their rule, they encountered a crisis in justifying their rightful authority. Adopting an interdisciplinary approach and drawing on the theories of Weber (1922, p. 124) and Bourdieu (1992, p. 53), this article examines the metaphor of the “hidden geometry of legitimacy” in the literature of this period: a geometry that simultaneously reproduced the three pillars of religious, traditional, and rational legitimacy while internally calling these very pillars into question. By examining the history and administrative structure of the caliphate and the transition from a tribal society to an urban civilization, this study demonstrates that the policy of financial patronage created a dialectic of literary dependence and independence. This dialectic was manifested in the formal evolution of poetry and prose and in the emergence of epic, lyrical, mystical, and Shi‘i tendencies. Panegyric poetry placed the caliph within an aura of sanctity, whereas traces of Shi‘i inclination and *Shu‘ūbiyya*, concealed within narratives and lyric poems, challenged the legitimacy of the Abbasid dynasty. Abbasid political literature was therefore not merely an instrument in the hands of power, but rather a multilayered and tension-filled field.

Keywords: *political literature, legitimacy, Abbasids, panegyric, Shi‘ism, Shu‘ūbiyya, literary independence, literary evolution.*

How to cite: Ghanizadeh, A. (2025). Political Literature: The Hidden Geometry of Legitimacy during the Abbasid Caliphate. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(6), 1-12.

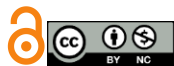

Submit Date: 23 December 2025

Revise Date: 07 February 2026

Accept Date: 13 February 2026

Publish Date: 20 February 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The question of legitimacy was one of the most decisive problems in the political history of the Abbasid Caliphate, especially because the Abbasids came to power in 750 CE through a revolutionary movement that mobilized diverse social, ethnic, and sectarian forces under the deliberately ambiguous slogan *al-riḍā min Āl Muḥammad*. This slogan enabled the Abbasids to unite Alid Shi'ites, dissatisfied Iranians, *mawālī*, and marginal Arab groups against the Umayyads, yet after victory, the same ambiguity became a central source of political vulnerability, since the new rulers were neither Alids nor direct descendants of the Prophet through Fāṭima, but rather members of the Prophet's broader kinship line through al-'Abbās (1, 2). Accordingly, the Abbasid regime required more than military success, administrative control, or dynastic continuity; it needed a symbolic order capable of transforming political domination into accepted authority. This article approaches Abbasid political literature as a central medium through which this transformation was attempted, negotiated, and contested. Drawing on Weber's theory of legitimacy and Bourdieu's concept of the literary field, the study argues that legitimacy in the Abbasid period should not be understood only as a theological or institutional claim, but also as a literary and aesthetic construction embedded in genres, metaphors, patronage relations, narrative forms, and poetic conventions (3, 6). The article therefore proposes the metaphor of the "hidden geometry of legitimacy" to describe the multilayered structure through which Abbasid literature simultaneously reproduced, ornamented, normalized, and questioned political authority. This geometry was hidden because political meanings were often naturalized through aesthetic forms: panegyric, advice literature, lyric poetry, epic memory, mystical discourse, and symbolic narrative all participated in shaping the boundaries of legitimate rule.

The theoretical framework of the article is based on the assumption that Abbasid legitimacy rested upon a tripartite structure: traditional-genealogical legitimacy, religious-charismatic legitimacy, and rational-bureaucratic legitimacy. The first pillar depended on the Abbasids' claim to belong to the Prophet's family, a claim that required constant discursive reinforcement because it remained contested by Alid and Shi'i interpretations of *Āl Muḥammad* (11, 13). Court literature played a major role in repeating and stabilizing this genealogical claim by emphasizing the caliph's Hashemite descent and by inserting the Abbasid ruler into a sacred lineage. The second pillar, religious-charismatic legitimacy, relied on the sacralization of the caliph through titles such as *khalīfat Allāh* and *ẓill Allāh fī al-arḍ*, which moved beyond the more limited notion of succession to the Prophet and positioned the caliph as a divinely supported figure. This strategy became particularly visible under al-Ma'mūn, whose religious policies, including support for theological rationalism and the politically charged appointment of Imam al-Riḍā as heir apparent, attempted to appropriate or neutralize Alid charisma for Abbasid purposes (14, 16). The third pillar, rational-bureaucratic legitimacy, emerged from the administrative sophistication of the Abbasid state, especially its development of fiscal, military, chancery, and postal-intelligence institutions. This form of legitimacy presented the caliphate as a rational, orderly, and just government, drawing in part on Iranian political traditions in which justice was treated as the foundation of kingship (17, 18). The tension among these three pillars generated the basic political problem of Abbasid rule: the caliph had to appear at once as the Prophet's rightful heir, God's chosen representative, and the just administrator of a complex empire.

The historical and administrative context of the Abbasid state strengthened the political role of literature by creating new institutions, audiences, and forms of cultural production. After the fall of the Umayyads, the Abbasids recognized that a vast empire could no longer be governed through tribal structures alone; therefore, they adapted elements of Sasanian administration and Islamic political practice into a more elaborate bureaucratic order. The construction of Baghdad in 762 CE under al-Manṣūr symbolized this transformation, presenting the capital as a spatial image of cosmic order and centralized sovereignty (7). Alongside this new

urban center, the Abbasids developed major administrative offices, including the fiscal bureau, the chancery, the military bureau, and the postal and intelligence system, while the office of the vizier became increasingly powerful, especially under the Barmakids (1, 2). This bureaucratic expansion accelerated the transition from tribal society to urban civilization and produced new social groups, including merchants, secretaries, scholars, translators, and professional men of letters, whose tastes and intellectual needs transformed literary production (8, 9). In this environment, the poet was no longer merely a tribal spokesman or desert panegyrist, but an urban intellectual operating within courts, salons, book markets, and bureaucratic circles. The spread of writing, the introduction of paper, the translation movement, and the encounter among Arab, Persian, Greek, and Indian traditions all contributed to the remarkable formal and thematic expansion of Abbasid literature (23, 24). Thus, literature became not only an aesthetic practice but also an institutional field in which political authority was articulated, circulated, and evaluated.

A central part of this hidden geometry was the political economy of literary patronage, especially the practice of *šila*, or financial reward. Abbasid caliphs and elites understood that money, gifts, land, and court access were highly effective instruments for attracting poets, prose writers, secretaries, and scholars into the symbolic orbit of power. Works such as al-Jāhīz's *al-Bukhalā'* reveal the economic dimensions of literary life, while biographical and anecdotal sources show that poets such as Abū Nuwās could receive enormous rewards for successful panegyrics (12, 19). Patronage, however, did not produce a simple relationship of dependence. On the one hand, it tied writers to courtly power and made them materially invested in the preservation of the political order; on the other hand, it gave them leisure, security, education, and professional status, allowing literature to develop internal standards of excellence, innovation, and symbolic distinction. In Bourdieu's terms, this process helped form a relatively autonomous literary field in which economic capital, cultural capital, and symbolic capital interacted in unstable and often contradictory ways (6). The emergence of *badī'*, stylistic experimentation, ornate prose, independent lyric forms, and competitive poetic innovation shows that Abbasid literature developed a logic that could not be reduced entirely to state propaganda (20, 21). This relative autonomy is crucial to the argument of the article: the same patronage system that enabled official praise also created the cultural conditions for literary ambiguity, indirect critique, aesthetic displacement, and symbolic resistance. The Abbasid man of letters was therefore caught in a dialectic of dependence and independence, simultaneously seeking patronage and preserving artistic authority.

The findings of the article show that Abbasid political literature operated through both legitimizing and delegitimizing genres. Panegyric was the most visible mechanism of legitimacy-making, presenting the caliph as the Prophet's kinsman, the defender of religion, the possessor of divine radiance, the source of justice and generosity, and the cosmic axis of order (15, 29, 30). Such poems transformed political rule into sacred image and ceremonial language, making rebellion appear as disorder, ingratitude, or even opposition to divine will (31). Yet the same literary field also produced powerful countercurrents. Shu'ūbiyya and epic memory revived Iranian civilizational pride and challenged Arab genealogical superiority by invoking pre-Islamic models of kingship and cultural refinement (9, 27, 32). Shi'i poetry, especially elegiac and protest poetry centered on the suffering of the Prophet's family, directly contested Abbasid claims by portraying the Alids as the true bearers of sacred legitimacy (12, 13). Lyric poetry, particularly in the work of Abū Nuwās, shifted aesthetic attention from the praised ruler to love, wine, pleasure, and private experience, thereby weakening the monopoly of courtly and religious values (22). Mystical discourse challenged the caliphate by replacing outward political authority with inward spiritual *walāya*, while skeptical and philosophical poetry expanded the boundaries of religious thought beyond official doctrine (14, 28). Finally, symbolic narratives such as *Kalīla wa Dimna* and the *Maqāmāt* used animal fables, trickster figures, and urban satire to expose the fragility of kingship, the danger of corrupt advisers, and the moral crises of bureaucratic society (17, 26).

In conclusion, this extended abstract emphasizes that Abbasid political literature should be read neither as a passive reflection of power nor as a simple instrument of court propaganda. It was a complex symbolic field in which legitimacy was produced, aestheticized, negotiated, and undermined through multiple literary forms. The metaphor of the hidden geometry of legitimacy helps explain how apparently different genres—panegyric, advice literature, epic, lyric poetry, mystical discourse, satire, and narrative—were connected within a shared political structure. Some genres openly served the caliphate by sanctifying the ruler and naturalizing obedience, while others indirectly exposed the contradictions of Abbasid authority by shifting attention toward alternative genealogies, spiritual hierarchies, private desires, ethical critique, and collective memories. The central contribution of the article is therefore its interdisciplinary reading of literature as an active participant in the making and unmaking of political authority. Abbasid literature did not merely describe the caliphate; it helped construct the symbolic order through which the caliphate sought to be believed, feared, admired, and obeyed. At the same time, by developing formal complexity and relative autonomy, literature created the very conditions through which that order could be questioned. This dual movement gives Abbasid literature its enduring historical significance and offers a broader model for analyzing the relationship between literary form, symbolic power, and political legitimacy in other historical contexts.

حکومت عباسیان در سال ۱۳۲ هجری با شعار «الرضا من آل محمد» و بهره‌گیری از نارضایتی عمومی علیه امویان به قدرت رسید. این شعار چنان کلی بود که می‌توانست شیعیان علوی، ایرانیان ناراضی، موالی و قبایل عرب حاشیه‌ای را زیر یک پرچم گرد آورد (1). اما همین ابهام، پس از پیروزی، به بحران مشروعیت بدل شد: خلفای عباسی نه سادات علوی بودند و نه منجیان موعود، بلکه از تبار عباس، عموی پیامبر، برخاسته بودند (2). آنان برای تصاحب خلافت، نیازمند حقانیتی فراتر از زور و غلبه بودند که با خطبه و سکه ساخته نمی‌شد، بلکه به رسانه‌ای فراگیرتر نیاز داشت. این رسانه در قرون میانه اسلامی، بی‌گمان ادبیات بود.

مسئله مشروعیت در نظام‌های سیاسی پیشامدرن، ماهیتی بنیادین دارد؛ چنان‌که وبر در نظریه جامعه‌شناسی سیاسی خود، مشروعیت را شرط اساسی دوام هر نظام سلطه می‌داند (3). از منظر تاریخی، خلافت عباسی با چالشی دوگانه روبه‌رو بود: از سویی باید خود را وارث مشروع پیامبر معرفی می‌کرد و از سوی دیگر، باید میان ادعای خویشاوندی با پیامبر و واقعیت انحصار قدرت در خاندان عباسی، پیوندی قانع‌کننده برقرار می‌ساخت. بحران مشروعیت عباسیان، نه یک مسئله حاشیه‌ای، بلکه گره‌گاه اصلی سیاست‌ورزی آنان بود (4).

مطالعات پیشین، این مسئله را عمدتاً از منظر تاریخ سیاسی و نهادهای قدرت بررسی کرده‌اند. پژوهش‌هایی مانند «سیاست مذهبی خلفای عباسی عصر اول» (4) و تحلیل‌های مربوط به مشروعیت در تاریخ‌نگاری بیهقی (5)، عمدتاً به تاریخ نهادها و سیاست‌های رسمی پرداخته‌اند. اما آنچه در این رویکردها مغفول مانده، نقش نهاد ادبیات و سازوکارهای زیبایی‌شناختی در تولید و تضعیف مشروعیت است. وکیلی به‌درستی نشان داده که حکومت‌های اموی و عباسی، بیش از آنکه بر مشروعیت شرعی تکیه داشته باشند، بر مقبولیت‌سازی و توجیه‌پذیری نزد مردم متکی بودند (5). با این حال، او نیز کمتر به نقش ادبیات در این فرایند پرداخته است.

شکاف پژوهشی اصلی، نبود تحلیلی نظام‌مند از «ادبیات سیاسی» به‌مثابه یک میدان تولید و منازعه مشروعیت است. پژوهش‌هایی که به ادبیات عباسی پرداخته‌اند، عمدتاً به جنبه‌های محتوایی یا سبک‌شناختی بسنده کرده و از تحلیل کارکرد سیاسی - اجتماعی ادبیات غفلت ورزیده‌اند. ضرورت تحقیق حاضر، پر کردن این شکاف از طریق کاربست نظریه‌های جامعه‌شناسی ادبیات و مشروعیت برای فهم «هندسه پنهان» مشروعیت‌سازی در ادبیات است. این مقاله بر آن است تا با پیشنهاد استعاره «هندسه پنهان» نشان دهد که چگونه قالب‌ها، مضامین و نهادهای ادبی، به‌طور هم‌زمان در خدمت قدرت و در تقابل با آن عمل می‌کرده‌اند.

برای درک این فرایند، باید از نگاه‌های تقلیل‌گرا که ادبیات را صرف «بازتاب» یا «ابزار» قدرت می‌پندارند گذر کرد. این مقاله استعاره «هندسه پنهان» را پیشنهاد می‌کند: ساختاری که در آن، قالب‌ها و مضامین ادبی در تعامل با یکدیگر، فضایی می‌سازند که قدرت در آن بازنمایی، توجیه و گاه تضعیف می‌شود. این هندسه «پنهان» است، زیرا پیام‌های سیاسی را در پس زیبایی‌شناسی طبیعی‌سازی می‌کند (6). در دوره عباسی، این هندسه در سه لایه عمل می‌کرد: لایه پیدای، مدیحه‌های رسمی؛ لایه نیمه‌پیدا، پندنامه‌های سیاسی؛ و لایه پنهان، غزل، حماسه، عرفان و داستان. مقاله در چهار بخش سازمان می‌یابد: زمینه‌های تاریخی و اداری، سه‌گانه مشروعیت، مدح به‌مثابه مشروعیت‌سازی، و جریان‌های ادبی رقیب.

تاریخ و ساختار اداری حکومت عباسیان

عباسیان پس از سرنگونی امویان دریافتند که اداره امپراتوری پهناور با ساختارهای قبیله‌ای ممکن نیست. از این‌رو، به الگوسازی از دو میراث بزرگ دست زدند: نظام اداری ساسانیان و سنت‌های اسلامی. خلیفه منصور با بنای شهر مدور بغداد در سال ۱۴۵ هـ.ق، نمادی از نظم کیهانی و اقتدار مطلق

آفرید (7). این تمرکز سیاسی با نظام اداری پیچیده‌ای همراه شد: دیوان خراج برای مالیات، در دست دبیران ایرانی؛ دیوان رسایل برای نگارش فرمان‌ها، کارگاه تولید نثر سیاسی؛ دیوان جند برای امور لشکری؛ و دیوان برید که هم پست را اداره می‌کرد و هم دستگاه اطلاعاتی بود (1). در رأس این دیوان‌ها، وزیر قرار داشت که قدرتش در دوره برمکیان به حدی رسید که مورخان از «دولت برمکیان در دل دولت عباسی» سخن گفته‌اند (2).

این ساختار اداری، گذار از اقتصاد ایلاتی به تمدن شهرنشین را سرعت بخشید (8). موج ثروت ناشی از تجارت بین‌المللی و کشاورزی پیشرفته، طبقه جدیدی از بازرگانان و دیوان‌سالاران را پدید آورد که «شهروند» بودند، نه «بدوئی». این قشر، مخاطب تازه‌ای برای ادبیات شد؛ مخاطبی با ذائقه پیچیده‌تر و خواهان لذت‌های زیبایی‌شناختی (9). شاعر نیز دیگر رجزخوان بیابان گرد نبود، بلکه «ادیبی» شهری بود که در بازارهای کتاب، محافل ادبی و دربارها حاضر می‌شد. این دگرگونی، زیربنای تکامل شگفت‌انگیز ادبیات در این دوره است (10).

نظام اداری عباسی، با ساختاری سلسله‌مراتبی و دیوان‌سالاری گسترده، بستری فراهم آورد که در آن، ادبیات به‌عنوان یکی از ارکان اصلی مشروعیت‌سازی و نیز عرصه‌ای برای رقابت قدرت‌های مختلف ایفای نقش کند. از یک سو، خلفا از شاعران و نویسندگان درباری برای مشروعیت‌بخشی به سلطه خود استفاده می‌کردند و از سوی دیگر، همین نظام‌مند شدن ادبیات و نهادهای آن، به تدریج میدانی برای استقلال نسبی و ظهور صداهای مخالف فراهم آورد که در بخش‌های بعدی به تفصیل بررسی خواهد شد.

مبانی نظری: سه‌گانه مشروعیت در سیاست عباسی

ماکس وبر سه نوع آرمانی مشروعیت را شناسایی می‌کند: سنتی، کاریزماتیک، و عقلانی - قانونی (3). این چارچوب برای فهم خلافت عباسی کارآمد است، اما نیازمند تطبیق با زمینه اسلامی - ایرانی است. مشروعیت عباسیان بر سه رکن استوار بود: سنتی - نسبی، دینی - کاریزماتیک، و عقلانی - بوروکراتیک.

رکن حقانیت سنتی - نسبی

عباسیان دعوی خود را بر تعلق به «اهل بیت» نهادند، اما این تعبیر عامدانه مبهم بود. آنان پس از پیروزی استدلال کردند که «آل محمد» شامل عمومی پیامبر، عباس، نیز می‌شود و چون در سنت عرب جانشینی از عمو بوده، عباس از علی (ع) شایسته‌تر است (11). ادبیات درباری موظف بود این نسبت را مدام یادآوری کند (12). این رکن، با تکیه بر سنت قبیله‌ای و قرابت خونی، تداوم مشروعیت از پیامبر را برای عباسیان تثبیت می‌کرد. چنان‌که کریمی و همکاران نیز در تحلیل نظام معرفتی شیعه نشان داده‌اند، اختلاف بر سر تعریف «آل محمد» و مصداق آن، یکی از محورهای اصلی منازعه مشروعیت میان عباسیان و علویان بود (13).

رکن مشروعیت دینی - کاریزماتیک

عباسیان خود را «خلیفه‌الله» و «ظل الله فی الارض» نامیدند؛ القابی بسیار بلندپروازانه‌تر از «خلیفه رسول‌الله». خلفا، به‌ویژه مأمون، با حمایت از معتزله و اعلام «خلق قرآن» به‌عنوان دکترین رسمی، کوشیدند مرجعیت دینی را به دستگاه خلافت منتقل کنند (14). شعر و نثر درباری مملو از تعبیر قرآنی شد که در خدمت مشروعیت خلیفه مصادره می‌شدند. توصیف خلیفه به‌عنوان «حافظ دین» و «قائد غزوات»، او را در هاله‌ای از تقدس فرهمند فرو می‌برد (15). مأمون با اقداماتی مانند ولایتعهدی امام رضا (ع)، در تلاش بود تا از کاریزمای معنوی علویان برای تقویت مشروعیت عباسی بهره گیرد (16). این رکن، با پیوند زدن سلطه سیاسی به مشیت الهی و ویژگی‌های فرهمند خلیفه، می‌کوشید پشتوانه‌ای فرانسازی برای اقتدار خلفا فراهم آورد.

رکن مشروعیت عقلانی - بوروکراتیک

این رکن از کارآمدی و عدالت مایه می‌گرفت. اندیشه سیاسی ایرانی که از طریق ترجمه متونی چون «عهد اردشیر» و «کلیله و دمنه» وارد ادبیات اسلامی شد، عدالت را مهم‌ترین صفت شهریار می‌دانست: «الملک یقی مع الکفر و لا یقی مع الظلم» (17). خلافت با ایجاد دیوان‌ها و نظام‌های مالی مدوّن، در پی ارائه تصویری از دولتی نظم‌یافته و عادل بود. ادبیات نصیحت‌الملوک نیز در همین بستر شکل گرفت تا به خلیفه بقبولاند که قدرت او موکول به عدل است (18). این سه رکن باید تلفیق می‌شدند: خلیفه هم وارث پیامبر، هم برگزیده خدا، و هم پادشاهی عادل بود. در عمل، میان این سه رکن تنش‌هایی وجود داشت. استدلال نسبی در برابر استدلال علوی، ادعای کاریزمای دینی در برابر فقها و عرفا، و شعار عدالت در برابر واقعیت‌های نظام طبقاتی و مالی، همواره دولت عباسی را با شکاف‌های مشروعیتی مواجه می‌کرد. این شکاف‌ها، بستر مناسبی برای ادبیات فراهم آورد تا هم در خدمت ترمیم این شکاف‌ها و هم در جهت آشکارسازی آن‌ها عمل کند.

اقتصاد سیاسی ادب: دیالکتیک وابستگی - استقلال

نمی‌توان از هندسه مشروعیت سخن گفت و نقش «صله»؛ پاداش مالی، را نادیده گرفت. خلفای عباسی درمی‌یافتند که پول، مؤثرترین راه برای جذب نخبگان فکری است. جاحظ در «البخلاء» به سازوکارهای اقتصادی حاکم بر ادب اشاره می‌کند (19). شاعری چون ابونواس با یک قصیده می‌توانست صله‌ای هنگفت، شامل هزاران دینار و املاک، دریافت کند (12). این رفاه، ادیبان را در حفظ وضع موجود ذی‌نفع می‌کرد. اما این رابطه یک‌سویه نبود. صله، با ایجاد فراغت و امنیت خاطر، به ادیب امکان تخصص‌گرایی می‌داد. این تخصص‌گرایی، میدان ادبیات را به مثابه نهادی نیمه‌خودمختار شکل داد (6). در این میدان، ارزش‌های زیبایی‌شناختی و فنی نیز اهمیت یافتند. رقابت ادبی برای نوآوری در بدیع و اختراع قالب‌های تازه، منطبق درونی میدان را می‌ساخت که قابل تقلیل به منطق قدرت نبود (20). این استقلال نسبی، فضایی را گشود که ادبیات می‌توانست به عرصه‌ای برای تردید و نقد بدل شود. این دیالکتیک وابستگی و استقلال، دینامیک اصلی ادبیات سیاسی این دوره است (21). نهاد ادبیات در عصر عباسی، از یک سو کاملاً در ساختار دربار و نظام هدایا و صله‌ها تعبیه شده بود و از سوی دیگر، به تدریج به عرصه‌ای با قواعد و معیارهای درونی بدل می‌شد. بورديو این وضعیت را با مفهوم «میدان ادبی» توضیح می‌دهد: میدانی که در آن، سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و نمادین در تعامل و تناقض با یکدیگر قرار دارند (6). شاعر عباسی، هم‌زمان «صله‌ستیز» بود تا معاش خود را تأمین کند و «صله‌گریز» تا استقلال هنری خود را حفظ نماید. شاعران بزرگ این دوره، مانند ابونواس و متنبی، هر دو این دوگانه را تجربه کردند. ابونواس با صله‌های کلان از دربار بهره‌مند شد، اما با غزل‌های جسورانه و گاه هجوهای تند، استقلال خود را نیز حفظ کرد (22). این تنش، هم‌زمان ستون‌های ادبیات و قدرت را بنا می‌کرد و نشانه‌هایی از گسست را در آن پدید می‌آورد.

تکامل شکلی و تنوع فکری

دوره عباسی عصر طلایی تکامل شکلی و تنوع مضمونی بود که معلول سه عامل است: گذار به کتابت با ورود کاغذ (23)؛ نهضت ترجمه که میراث یونانی، پهلوی و هندی را به عربی برگرداند (24)؛ و آمیزش قومیت‌ها (8).

تکامل شکلی

صنایع بدیعی، شعر را به معماری کلامی پیچیده‌ای بدل کرد (10). غزل به‌عنوان قالبی مستقل از قصیده جدا شد و دو شاخه یافت: غزل عذری، عباس بن احنف، و غزل حسّی - شهری، ابونواس. این استقلال، نشانه پیدایش «حوزه خصوصی» بود (12). در نثر، ابن مقفع با «کلیله و دمنه» نثر فنی

را بنیان نهاد. پس از او، نثر دیوانی به اوج رسید (25) و «مقامات» بدیع الزمان همدانی با نثر مسجع، جهانی از فقر و نیرنگ شهری را به تصویر کشید (26).

تکامل بدیعی و صور خیال در این دوره، ارتباط مستقیمی با فضای رقابتی دربارها و محافل ادبی داشت. شاعران برای جلب توجه خلفا و حصول صله‌های کلان، ناگزیر از نوآوری در صنایع لفظی و معنوی بودند. پیچیدگی بدیعی، علاوه بر ارزش زیبایی‌شناختی، کارکردی دیگر نیز داشت: می‌توانست پیام‌های سیاسی را در لفافه صنایع ادبی پنهان کند و به مخاطبانی چندلایه انتقال دهد (21).

گوناگونی مضامین

گوناگونی مضامین در این دوره، بیانگر گستره فکری جامعه شهری عباسی است:

حماسه: شاهنامه‌های نخستین و ترجمه خدای‌نامه‌ها، اسطوره‌های ایرانی را زنده می‌کردند (27). این حماسه‌ها در فضای شعوبیه، نقشی حیاتی در هویت‌سازی ایرانی و رقابت با مشروعیت نسبی عربی ایفا کردند.

عرفان: طرح «ولایت» باطنی در برابر «خلافت» ظاهری قرار می‌گرفت (14). عرفا با تأکید بر معرفت باطنی و ارتباط مستقیم با حق، مشروعیت نهاد خلافت را به چالش می‌کشیدند.

فلسفی و کلامی: اشعار شکاکانه ابوالعلاء معری، مرزهای اندیشه دینی رسمی را درنوردید (28).

شیعه‌گرایی: مهم‌ترین جریان سیاسی پنهان، شیعه‌گرایی بود. شعرایی چون دعبل خزاعی با قصیده تائیه و کمیت اسدی، با برکشیدن مظلومیت حسین (ع)، مشروعیت عباسیان را مستقیماً به چالش می‌کشیدند (12). دعبل در قصیده معروف خود که در حضور امام رضا (ع) خواند، با تعبیری تند به غضب خلافت توسط عباسیان اشاره کرد و از آرزوی ظهور منجی سخن گفت. این اشعار، در لفافه رثای اهل بیت، سیاست عباسی را به نقد می‌کشید و سلاحی قدرتمند در منازعات مشروعیت بود (13).

مدح و تمجید: مهندسی پیدای مشروعیت

مدح، قدرتمندترین ابزار مشروعیت‌سازی بود (15). تحلیل محتوای مدایح، مجموعه‌ای از تمهیدات بلاغی را در خدمت «الهیات سیاسی» نشان می‌دهد:

۱. تأکید بر وراثت: خلیفه «ابن عمّ المصطفی» توصیف می‌شد و نسبش به هاشم و عبدالمطلب می‌رسید تا تداوم خویشاوندی با پیامبر برجسته شود (12).

۲. تلفیق با مفاهیم قرآنی: خلیفه «امام الهدی» و «جبل الله المتین» نامیده می‌شد تا هاله‌ای قرآنی بر چهره او بتابد و سلطه‌اش به مشیت الهی گره بخورد (29).

۳. فره ایزدی: ابونواس در مدح امین می‌گوید: «چون به او نگرستی، گفتمی که پیراهن یوسف را بر تن دارد و نور خدا از چهره‌اش می‌تابد» (22). این توصیفات، با وام‌گیری از مفاهیم کهن‌الگوی ایرانی «فره ایزدی» و نور الهی، سیمایی مقدس از خلیفه ارائه می‌دهند.

۴. عدالت و جود: خلیفه «ملجأ الارامل» و حتی «قسیم النار و الجنة»، در مدح متوکل، توصیف می‌شد (30). این تصاویر فراطبیعی، خلیفه را نه یک حاکم عادی، بلکه شریک قدرت الهی در جهان معرفی می‌کرد.

۵. محور کیهان: دشمنان خلیفه دشمن خدا شمرده می‌شدند و شورش بر ضد او، کفر و خروج از دین تلقی می‌گردید (31).

با این حال، در دل همین مدیحه‌ها، «هندسه پنهان» عمل می‌کرد. شاعران خلیفه را در قالب «پادشاه آرمانی» ایرانی می‌ستودند و با برشمردن وظایف شهاریار، به او دیکته می‌کردند که چگونه باشد. این جنبه تجویزی، کوشش دبیران ایرانی برای شکل‌دادن به خلافت مطابق میراث سیاسی خود بود (17). نکته مهم آنکه همین که خلیفه در قالب قواعد و الزامات توصیف می‌شد، به معنای محدود شدن اختیارات او و قرار گرفتن در چارچوبی از عدالت و مشروعیت بود.

نیروهای مشروعیت‌زدا: حماسه، غزل و عرفان

حماسه و شعوبه

شعوبه واکنشی به برتری‌جویی نژادی عرب بود. شعوبیان ایرانی به تمدن ساسانی تفاخر می‌کردند (9). حماسه‌های ایرانی با احیای داستان‌های رستم، اسطوره شهریار را با محوریت «فره ایزدی» زنده می‌کردند که با مشروعیت عباسی در رقابت بود. فرای این فرایند را «احیای هویت ایرانی در برابر هژمونی عربی» می‌نامد (27). حماسه‌سرایی، ابزاری برای بازسازی خاطره جمعی ایرانیان و رقابت با گفتمان نسبی عربی بود (32). شعوبه با بیان برتری تمدن ایرانی و ساسانی، به صورت ضمنی مشروعیت سیاسی عرب‌محور عباسیان را زیر سؤال می‌برد و مدعی می‌شد که ایران، دارای میراثی درخشان‌تر از سنت‌های قبیله‌ای عربی است.

غزل و حوزه خصوصی

غزل با تمرکز بر عشق و لذت، حوزه‌ای می‌ساخت که قدرت سیاسی در آن رنگ می‌باخت. در غزل ابونواس، «شاهد»، معشوق، جای «ممدوح»، خلیفه، را می‌گیرد (22). این تغییر قبله زیبایی‌شناسی، تقدس‌زدایی از دین رسمی و ارزش‌های حاکم بود. غزل، قلمروی از تجربه انسانی را بازنمایی می‌کرد که در آن عشق، شراب و طبیعت، ارزش‌هایی مستقل از سیاست داشتند. این حوزه خصوصی، پناهگاهی برای آن دسته از معانی و تجربیاتی بود که در نظم رسمی جای نداشتند. غزل عذری عباس بن احنف نیز با محوریت عشق پاک و بی‌وصال، نظام ارزشی متفاوتی را پیش می‌کشید که با خشونت و قدرت‌گریزی سیاسی دوره، نسبتی نقادانه داشت (12).

عرفان و ولایت باطنی

تصوف خطرناک‌ترین چالش را برای مشروعیت عباسی به همراه داشت. عرفا با طرح «ولایت» باطنی، مشروعیت خلافت ظاهری را بی‌اعتبار می‌کردند. مفهوم «ولایت» که در عرفان به معنای قرب الهی و سرپرستی معنوی انسان‌هاست، در تقابل با «خلافت» که نهادی سیاسی و ظاهری بود، قرار می‌گرفت. بایزید «سبحانی ما اعظم شأنی» گفت و حلاج «انا الحق» را فریاد زد. این ادعاها، مشروعیت خلیفه را به‌عنوان تنها واسطه میان خدا و خلق به چالش می‌کشید. اگر هر انسانی می‌توانست به حقیقت الهی برسد، دیگر چه نیازی به خلیفه بود؟ (14). به همین دلیل، دستگاه خلافت با حلاج با خشونت برخورد کرد و او را به اتهام زندقه و ادعای ربوبیت به قتل رساند (1). عرفان با طرح مراتبی از معرفت و ولایت، نظام سلسله‌مراتبی قدرت زمینی را به چالش می‌کشید و ادعا می‌کرد که حقانیت معنوی، نه در دست خلیفه، بلکه در دستان اولیای خداست.

۸. داستان و قصه: نقد در آینه تمثیل

داستان‌ها با ماهیت تمثیلی، رسانه‌ای امن‌تر برای نقد بودند. «کلیله و دمنه»ی ابن مقفع در قصه‌های حیوانات، درس‌های سیاسی عمیقی نهفته دارد: خودکامگی شاهان، خطر مشاوران ناصالح، و ضرورت عدالت (17). آنجا که شیر، نماد پادشاه، فریب شغال را می‌خورد و وزیر راستین خود را می‌کشد، تراژدی قدرت به تصویر کشیده می‌شود (17). این داستان‌ها خلیفه را موجودی خطاپذیر و بالقوه ستمگر نشان می‌دهند. در این روایت‌ها، حیوانات هر یک نماد قشرهایی از جامعه سیاسی‌اند و روابط میان آن‌ها، نقدی پنهان از روابط قدرت در خلافت است.

«هزار و یک شب» جهانی را ترسیم می‌کند که خلیفه با لباس مبدل در کوچه‌ها می‌گردد، اما از رنج رعایا و فساد کارگزاران بی‌خبر است (26). این روایت‌ها، فاصله میان ادعای عدالت و واقعیت اجتماعی را آشکار می‌کنند و مشروعیت عقلانی - بوروکراتیک خلافت را به چالش می‌کشند. فضای تمثیلی داستان‌ها، امکان بیان نقدهای تند را بدون خطرات مستقیم فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که در میان قشرهای شهری، شکاف عمیقی میان تبلیغات قدرت و واقعیت‌های زندگی روزمره وجود داشته است.

«مقامات» همدانی نیز با شخصیت حیل‌گر ابوالفتح اسکندری، فقر و بحران اخلاقی جامعه شهری را نشان می‌دهد (26). ابوالفتح، فقیهی باهوش است که با نیرنگ روزگار می‌گذراند؛ این تصویر، فساد نظام‌های اخلاقی و اقتصادی حاکم را به سخره می‌گیرد. مقامات، از سویی، چهره‌ای از شهری را به تصویر می‌کشد که ارزش‌های سنتی در آن فروپاشیده است و از سوی دیگر، به طنز و هزل، نظام‌های سیاسی و دینی حاکم را به نقد می‌کشد.

نتیجه‌گیری

تحلیل «هندسه پنهان مشروعیت» نشان می‌دهد که ادبیات سیاسی عصر عباسی ساختاری بسیار پیچیده‌تر از پروپاگاندا ساده داشت. خلافت عباسی برای بقا نیازمند ترمیم شکاف میان سه رکن مشروعیت خود بود (3). مدح، این وظیفه را با اتصال خلیفه به پیامبر و خدا انجام داد (15) و سیاست صله نیز ادیبان را به قدرت پیوند زد (19).

با این حال، تکامل شکلی و تنوع مضمونی، «استقلال ادبی» نسبی‌ای را ممکن ساخت (6) که نیروهای مشروعیت‌زدا از آن برخاستند:

شعوبیه با احیای حماسه ایرانی، «مشروعیت تمدنی» را در برابر «مشروعیت نسبی» عربی علم کرد (9).

تشیع انگشت بر غضب خلافت نهاد و با برکشیدن مظلومیت اهل‌بیت، مشروعیت عباسیان را به چالش کشید (12, 13).

غزل با تغییر قبله توجه از مدح به عشق و شاهد، مرجعیت اخلاقی خلیفه را تهی ساخت (22).

عرفان «ولایت» باطنی را جانشین «خلافت» ظاهری کرد و نظام سلسله‌مراتبی قدرت زمینی را به چالش کشید (14).

داستان با نمایش فساد و بی‌عدالتی، مشروعیت عقلانی - بوروکراتیک را ویران کرد (17, 26).

بدین ترتیب، ادبیات عباسی را باید «میدان»ی از نیروهای متخاصم دید که در آن، مشروعیت هم ساخته می‌شد و هم واسازی. این دوگانگی، عمق و پویایی تاریخی بی‌ظنیری به ادبیات این عصر بخشیده است. آنچه به‌عنوان «هندسه پنهان» معرفی شد، شبکه‌ای از نشانه‌ها و گفتمان‌های متقاطع است که در آن، زیبایی‌شناسی و سیاست در هم تنیده شده‌اند. فهم این شبکه، نه تنها به بازخوانی تاریخی عصر عباسی کمک می‌کند، بلکه الگویی برای تحلیل نسبت ادبیات و قدرت در دوره‌های دیگر فراهم می‌آورد.

مقاله حاضر، با تمرکز بر ادبیات عباسی، نشان داد که متون ادبی نه تنها منعکس‌کننده قدرت‌اند، بلکه در تولید، تثبیت و تضعیف آن نقش آفرین‌اند. این دیدگاه، رویکردی نو به مطالعات ادبیات سیاسی ارائه می‌دهد و ضرورت تحلیل‌های میان‌رشته‌ای در این حوزه را آشکار می‌سازد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. al-Tabari MiJ. Tarikh al-Rusul wa-al-Muluk. Beirut: Dar al-Turath; 1983.
2. al-Mas'udi AiH. Muruj al-Dhahab. Qom: Dar al-Hijrah; 1988.
3. Weber M. Economy and Society. Tehran: SAMT; 1922.
4. Bakhtiari S. The Religious Policy of the Abbasid Caliphs in the First Period, 132-233 AH [Unpublished doctoral dissertation]: Alzahra University; 2003.
5. Vakili H. The Umayyad Caliphate and an Examination of Its Foundations of Legitimacy. Meshkat Quarterly. 2009(55):42-56.
6. Bourdieu P. The Field of Cultural Production. Tehran: Institute for Cultural Studies; 1992.
7. al-Khatib a-B. Tarikh Baghdad. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1996.
8. Watt WM. The Golden Age of Islam. Tehran: Amir Kabir; 2001.
9. al-Jahiz AiB. Al-Bayan wa-al-Tabyin. Beirut: Dar al-Jil; 1993.
10. Bahar M-T. Stylistics. Tehran: Amir Kabir; 1976.
11. Ibn al-Athir Ia-D. Al-Kamil fi al-Tarikh. Beirut: Dar Sader; 1984.
12. Abu al-Faraj a-I. Al-Aghani. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi; 1989.
13. Karimi R, Ebrahimi Shahrabi M, Hosseinpour SMM, Emami S. The Influence of the Epistemic Geometry of Imami Shi'ism in the Abbasid-Alid Caliphal Legitimacy Disputes. Shi'ite Studies Research. 2024;10(26):12-30.
14. Zarrinkub A. The History of Iran after Islam. Tehran: Amir Kabir; 1999.
15. Ibn Tabataba a-A. Iyar al-Shi'r. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1991.
16. Anvari M. Ma'mun's Unfinished Project: Why Did the Abbasids' Political Plan Concerning Imam Reza Fail? 2023.
17. Ibn al-Muqaffa A. Kalila wa Dimna. Bahar M-T, editor. Tehran: Amir Kabir; 1968.
18. Miskawayh I. Tajarib al-Umam. Tehran: Soroush; 1997.
19. al-Jahiz AiB. Al-Bukhala'. Beirut: Dar al-Hilal; 1984.
20. Ibn al-Mu'tazz A. Al-Badi'. Beirut: Dar al-Masirah; 1988.
21. Shafi'i Kadkani M-R. Imagery in Persian Poetry. Tehran: Agah; 1991.
22. Abu Nuwas HiH. Diwan. Ghazali AAa-M, editor. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi; 1965.
23. Ibn al-Nadim Mil. Al-Fihrist. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 1988.
24. Safa Z. History of Literature in Iran. Tehran: Ferdows; 1990.
25. al-Tha'alibi Aa-M. Yatimat al-Dahr. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1983.
26. al-Hamadhani Ba-Z. Maqamat. Beirut: Dar al-Mashriq; 1988.
27. Frye RN. The Golden Age of Persian Culture. Tehran: Soroush; 1998.
28. al-Ma'arri Aa-A. Luzum ma la Yalzam. Beirut: Dar Sader; 1985.
29. Ibn Qutaybah a-D. Al-Shi'r wa-al-Shu'ara'. Beirut: Dar al-Thaqafah; 1988.
30. al-Buhturi WiU. Diwan. Beirut: Dar Sader; 1988.
31. al-Mutanabbi AiH. Diwan. Beirut: Dar Sader; 1986.
32. Boyce M. A History of Zoroastrianism. Tehran: Tus; 1995.